

Политика признања партикуларних идентитета

– дијалог мултикултурализма и либералне државе –

Апстракт: *Текст се бави односима напетости између уједињавајућих принципа либералне државе и захтева за признањем партикуларних идентитета које упућују различите културне групе. Први део рада посвећен је отклањању терминолошких недоумица са којима се сусрећемо приликом одређења термина мултикултурализам. У наставку рада, пажњу усмеравамо према кључним принципима либералне државе и основним теоријским поставкама и правцима мултикултурног покрета. Закључна разматрања настоје пронаћи одговор на питање да ли нам је неопходан мултикултурализам и, ако јесте, коју његову форму можемо сматрати прихватљивом.*

Кључне речи: *групни идентитет, културна разноликост, мултикултурализам, либерализам, политика признања*

Увод

У студији посвећеној анализи образовних политика у Сједињеним Америчким Државама, објављеној 1997. године, амерички социолог Нејтан Глејзер (Nathan Glazer) закључује: „Мултикултурализам је победио. Сви смо ми мултикултуралисти данас.“¹ Упадљивост, већ на први поглед контроверзног закључка, додатно је појачана сазнањем да се ради о изјави угледног харвардског професора који је свега деценију раније важио за противника примене мера афирмативне акције у школским установама. У фукојамовском маниру, Глејзер проглашава дебату између либерализма и мултикултурализма окончаном, а победника познатим.

Но, овде се не ради о усамљеном примеру победничког усклика. И други су теоретичари, премда нешто опрезнијим тоном, истицали „историјски успех“ мултикултурализма. Тако нам Вил Кимлика (Will Kymlicka) саопштава да је „мултикултурализам у својој либералној варијанти, како се чини, победио јер нема јасне алтернативе“;² те да „није више питање да ли треба прихватити мултикултурализам, већ једино коју врсту“.³ Брајан Бери (Brian Barry) у уводу

¹ Nathan Glazer, *We Are All Multiculturalists Now* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997), 14.

² Will Kymlicka, “Introduction: An Emerging Consensus?,” *Ethical Theory and Moral Practice*, no. 1 (1998): 147.

³ Will Kymlicka, “American multiculturalism in the international arena,” *Dissent* (fall 1998), 72-73.

своје књиге „Култура и једнакост – егалитарна критика мултикултурализма“, коју читаоцима представља као прву широку критику мултикултурализма унутар политичке филозофије, признаје истину да „већина оних који пишу о овој теми чине то из одређене мултикултуралне позиције“.⁴ И заиста, у зениту академског интересовања за тему културног плурализма, током деведесетих година, мултикултурализам се уобичајено разумевао као „добар момак“ савремене политичке теорије и пожељан стандард добро уређеног поретка.

Могуће је уочити неколико основних разлога због којих се тематизација мултикултурализма постојано налазила у центру пажње политичких теоретичара тог доба. Слом комунистичког блока умногоме је прекомпоновао друштвену и политичку стварност, како слободног, тако и ослобођеног дела света. У Источној Европи долази до бујања етничког национализма. Снажни пориви етнизације политике болно су се преплитали са проблемима транзиције у либералну демократију. Еуфорија проналажења и величања дуго потискиваног националног идентитета праћена је окупним односом према мањинским заједницама. С друге стране, у старим демократијама, етаблираним националним државама, одсуство идеолошког супарника у жижку политичких дебата ставља теме културне и идентитетске разноликости. Семјуел Хантингтон (Samuel Huntington) уочава да је са завршетком хладног рата „укинут снажан разлог давања првенства националном идентитету и тако отворен пут људима да се у већој мери вежу за друге типове идентитета“.⁵ Актуелизација питања положаја домородачких народа, имиграциони притисци и претње сецесијом појединих региона, упућују на закључак да ни Западне демократије нису остале имуне на различите облике политизације културе. Отуда не изненађује права инфлација чланака и књига које су се бавиле овим темама, при чему су кључне речи „идентитетски плурализам“ и „културна разноликост“, по правилу, имале позитивну конотацију.

Међутим, уколико би последњу деценију двадесетог века, без опасности од претеривања, могли да означимо као подстицајан период за политику идентитета у свим њеним варијантама, сличан закључак не би могао да важи и за почетак овог столећа. Данас политика идентитета, у најмању руку, не доживљава исту благонаклоност и добронамерну пажњу академске и шире јавности. Жустра расправа о дOMETИМА и учинцима политике идентитета није мимоишла ни њен, како се у почетку сматрало, најперспективнији изданак – теорију и праксу мултикултурализма.

Свакако најконтроверзнија и најактуелнија дилема мултикултурализма данас јесте такозвано „муслиманско питање“. Старе недоумице о начинима инклузије муслиманских имиграната у западним демократијама додатно су заострене у светлу борбе против тероризма. Мултикултурализам се све чешће криви за погубне учинке неуспеле интеграције „деце мултикултурализма“. У ауторском тексту, објављеном у *Обзерверу* након терористичког напада у Лондону, британски новинар Вилијам Фаф (William Pfaff) опомиње: „Ови британски бомбаши су последица ужасавајућих странпутица којима се денуо мултикултурализам“.⁶ Глобализација тероризма уноси значајну промену у

⁴ Brian Barry, *Kultura i jednakost – egalitarna kritika multikulturalizma* (Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2006), 6.

⁵ Semjuel Hantington, *Američki identitet* (Podgorica: CID, 2008), 32.

дискурс мултикултурализма. Дилеме мултикултурализма нису више привлачне само академским делатницима и заинтересованим мањинским заједницама. Мултикултурализам се овог пута налази на оптуженичкој клупи знатно шире јавности. Јан Бурума (Jan Buruma) исправно примећује да се академска расправа о просветитељству и антипросветитељству након 11. септембра са универзитета пренела и на пијаче.⁷

Без обзира на то што одбране мултикултурализма губе на виталности, не би требало правити грешку сличну оној Глејзеровој, овог пута пресуђујући у корист либералног универзализма. Премда су позиције актера расправе у новим условима измењене, никако се не може тврдити да је дебата близу коначног завршетка. Жустрина либерално-мултикултуралног дијалога последњих година потврђује да „славни спор“ ипак није на измаку снаге. Старе линије сукоба су обogaћене новим темама и приступима, а отворени су и нови фронтови. Питање мултикултурализма, без сумње, остаје у самом врху агенде савремене политичке теорије.

Значење термина

Термин *мултикултурализам* спада у групу најфреквентнијих термина у савременој политичкој теорији. Учесталост употребе и различите колоквијалне конотације којима је термин оптерећен, последично, онемогућавају јасно и прецизно утврђивање значења термина. Кад се томе придода и сазнање да се ради о некохерентном и изразито контекстуално условљеном концепту, који са различитих страна пропитује и изазива базичне претпоставке модерне државе, чини се да су термилошки неспоразуми неизбежни.

Како би се та термилошка збрка барем донекле рашчистила, битно је, за почетак, уочити различите нивое анализе мултикултурализма. Прво, мултикултурализму је могуће приступити социолошки и дескриптивно. У том смислу, овим термином се означава културни плурализам савремених друштава. За тај опис стања ствари употребљава се још и термин „мултикултуралност“. Бројни су извори културне хетерогености. Опште је место да постојеће државе карактерише етничка разноликост.⁸ Готово да је немогуће навести пример државе коју настањује само једна нација. Мултикултурализам се по овој концепцији, која доминира у теоријским расправама о културном диверзитету, везује за разноврсност националних и етничких групација у данашњем свету. Међутим, етничке особености различитих група нису једино извориште културног плурализма. Различите неетничке групе такође формирају и негују посебне културне идентитете. У том контексту, термин се расплињује, обухватајући и тзв. „нове друштвене покрете“, широк дијапазон удружења и покрета, по правилу, маргинализованих група. С обзиром на то да културна разноликост представља

⁶ William Pfaf, “A monster of our own making,” *Observer*, August 21, 2005.

⁷ Ian Buruma, *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance* (New York -München: Atlantic Books-Carl Hanser Verlag, 2006), 34.

⁸ Вил Кимлика наводи податак по којем у 84 независне државе света живи 600 живих језичких група и око 5000 етничких група. Види: Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo* (Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2002), 19.

стварност безмало свих модерних држава, емпиријско-дескриптивна употреба термина није спорна и тешко да јој се неко може успротивити.

Друго значење термина је родно место теоријских спорења. То је тренутак када термин престаје бити вредносно неутралан. Мултикултурализам, у том значењу, представља нормативни идеал који нам сугерише како би требало да се опходимо према културним различитостима у друштву. Дакле, не ради се само о уважавању чињенице да модерне државе карактерише културна разноликост, већ се износе и становишта о природи културних разлика, те начинима њиховог правног и политичког уважавања. Нормативни мултикултурализам се често изједначава и синонимно користи са терминима „политика идентитета“, „политика разлике“ и „политика признања“, чиме се жели истаћи да је особеност мултикултурног покрета то што се бави питањем идентитета, указивањем на различите идентитетске контексте и потребу њиховог уважавања и признања. Важно је уочити да дескриптивно разумевање мултикултурализма не имплицира нужно и одређени нормативни захтев, док се нормативна концепција мултикултурализма неизбежно заснива на претходној емпиријској евиденцији културне разноликости. На трагу тог закључка, корисна нам је информација коју нам даје Миодраг Јовановић. Он истиче да употреба овог термина у нормативном смислу увек претпоставља утврђивање његовог социолошког значења, односно претходно одређење ко су адресати појединих права и повластица којима тежи мултикултурализам у својој прескриптивној амбицији.⁹ Кимлика тако своју концепцију либералног мултикултурализма изводи на темељу претходног одређења националних мањина и етничких група као јединих титулара групно-специфичних права. Супротно овом суженом социолошком полазишту, Ирис Мерион Јанг (Iris Marion Young) сматра да и остале групе са специфичним идентитетским обележјима заслужују пажњу и признање шире заједнице. У те групе она убраја старе, сиромашне, хомосексуалце, жене, особе са хендикепом, Афро-Американце, Хиспано-Американце, као и друге држављане САД-а који нису беле пути. Андреа Семприни наведено рачвање нормативних концепција мултикултурализма обележава двема различитим интерпретацијама мултикултурализма. У првом случају, ради се о политичкој интерпретацији мултикултурализма која обухвата искључиво захтеве етничких мањина унутар националних држава. Друга интерпретација, коју Семприни назива културолошком верзијом мултикултурализма, шира је по опсегу и обухвата захтеве и оних група које нису нужно етничке.¹⁰

У трећем значењу, мултикултурализам означава политичку акцију у виду различитих модела мултикултурних политика. Ради се о институционалном одговору на захтеве мањинских група за признањем њихових партикуларних, културних идентитета. Мултикултурне политике, у том смислу, представљају политичко и правно институционализовање културне разноликости кроз широк спектар, пре свега, законодавних мера. Преференцијални третман приликом запошљавања и уписа на факултете, права употребе језика и симбола, представљеност у кључним институцијама политичког система, као и различити облици самоуправних права, неке су од мера мултикултурне политике.

⁹ Миодраг А. Јовановић, *Колективна права у мултикултурним заједницама* (Београд: Службени гласник, 2004), 17.

Још једна важна напомена коју би требало имати у виду приликом утврђивања могућих значења термина тиче се изразите контекстуалне усидрености расправе о мултикултурализму. Наиме, у различитим географским поднебљима сусрећемо различите употребе термина. Тако у САД доминирају схватања која мултикултурализам изједначавају са свим врстама „политике идентитета“, при чему је главно „бојно поље“ питање структуре и реформе наставних програма. У Канади и Аустралији овим термином се првенствено означавају културна права имиграната, док се у Европи мултикултурализам везује како за политичке захтеве различитих националних заједница, тако и за све оштрији сукоб између либералног европског културног наслеђа и нелибералних пракси муслиманских имиграционих заједница. Наведена термилошка меандрирања појма навела су Пнину Вербнер (Pnina Werbner) да мултикултурализам с разлогом назове „путујућом теоријом“, чије је разумевање уроњено у посебне друштвене околности конкретних држава.¹¹ То нам сугерише да је термин *теорија*, када говоримо о мултикултурализму, исправније употребљавати у множини, те рећи да се ради о фамилији политичких теорија које, у зависности од тога шта се разумева под „културом“, обухватају простран дијапазон тема и приступа.¹² Без обзира на ову теоријску расплинутост, барем у једној ствари могуће је уочити заједнички именитељ мултикултурног покрета. Мета нормативне оштрице мултикултурализма, у свим његовим облицима, јесу принципи уједначавања и хомогенизације, на којима почива модерна национална држава. Будући да је принцип грађанства основна интеграцијска оса у модерним државама, јасно је што се мултикултурна критика модерне државе по правилу приказује као напад на њено либерално утемељење. Стога се у наставку рада бавимо односима напетости и конфликта између универзалних, уједначавајућих принципа модерне државе и партикуларно-идентитетских захтева појединачних културних заједница.

Базични принципи либералне државе

Процес настанка и обликовања модерне државе, како наводи Ентони Гиденс (Anthony Giddens), резултат је динамичног односа и узајамног утицаја три снажна принципа: грађанства, национализма и суверенитета.¹³ Модернизацијски процеси уједначавања, хомогенизације и територијализације политике урушавају предмодерну конструкцију политичке заједнице, при чему деполитизацију партикуларних идентитета можемо означити као централну новост у конституисању модерне политичке заједнице.

¹⁰ Andrea Semprini, *Multikulturalizam* (Београд: Clio, 2004), 35-36.

¹¹ Pnina Werbner, “Who sets the Terms of the Debate? (Heteropic Intellectuals and the Clash of Discourses),“ *Theory, Culture and Society* XVII, no.1 (February 2000): 147.

¹² Кимлика наводи седам тема које су предмет интересовања теорије мултикултурализма: имиграција, мањински национализам, расизам, положај домородачких народа, представљеност мањина, религијске групе и родна једнакост. Види: Вил Кимлика, *Савремена политичка филозофија* (Београд: Нова српска политичка мисао, 2009), 410-411

Предмодерна држава се пристрасно опходила према посебним концепцијама доброг живота у том смислу што је неке етичке назоре прописивала и штитила, сматрајући их суштинским за свој опстанак, док је друге забрањивала и прогонила. Чланство у предмодерној политичкој заједници било је нужно посредовано припадношћу неком партикуларном идентитету. Опште добро истовремено је представљано и као добро свих чланова заједнице, којима није остављено у избор да ли ће то добро следити или не. Политизација религије и крвави прогони „погрешних“ вера болни су подсетник на период предмодерног јединства јавне и приватне сфере.

Модерна држава, нарочито у својој либералној компоненти, политички утемељеној на принципу грађанства, радикално преобликује предмодерно разумевање односа између појединца и заједнице. Појединци се посматрају као рационална људска бића која представљају вредност за себе, а свој политички статус стичу на основама једнакоправности.¹⁴ Сви чланови политичке заједнице имају једнаку могућност да буду део јавног поља и да под једнаким условима учествују у расподели базичних друштвених добара (права и слободе, приступ јавним функцијама, доходак, здравство итд.). Та добра су израз универзалних људских потреба, а не партикуларних идентитета. Политичко поље је очишћено од супстанцијалних наноса „старог режима“. Да бисмо постали његов део, није више неопходно да следимо одређену концепцију доброг живота. Довољно је да прихватимо основна правила игре инкорпорирана у уставном тексту. То је и одговор на питање шта је заједничко припадницима модерне политичке заједнице. Устав је, као заједничко политичко добро свих грађана, оно место у којем је лоцирана наша идентитетска приврженост заједници. Једнакоправност, међутим, има своју цену. Сви партикуларни идентитети су деполитизовани и смештени у окриље приватне сфере. Једино се десупстанцијализованом политичком идентитету, извору наших једнаких правних статуса, признаје јавни карактер и способност универзализације. Принцип грађанства, стога, надилази и надраста све оне статусне разлике и повластице на којима је почивала предмодерна политичка заједница, док непристрасна, апстрактна правила и процедуре представљају оквир индивидуалних избора. Зато се каже да су либералне норме деонтолошке, неутралне у погледу сврха и у тесној вези са концепцијом негативне слободе. На тај начин модерна држава постаје отворена за широк спектар различитости осим, наравно, за оне животне стилове које доводе у питање базична правила игре и слободу избора које су ту множину разноликости и омогућиле.

Три су основне стратегије опхођења модерне државе према различитостима животних избора њених чланова. Прву такву стратегију чини принцип неутралности. Већ смо нагласили да је једнакост у политичком пољу

¹³ Anthony Giddens, *The Nation State and Violence* (Cambridge: Polity Press, 1985), цитирано према: Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike* (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 60.

¹⁴ Примећујемо да у либералним концепцијама друштвеног уговора (Лок, Хобс, Ролс) појединце, као уговорне стране, не карактерише никаква идентитетска припадност. Брајан Бери увиђа како либерална теорија није заинтересована за питање ко се удружује, већ за то како се политичке заједнице воде. Види: Berrie, *Kultura i jednakost*, 164.

она цена коју смо дужни да платимо за процват различитости у неполитичкој сфери. Либерална држава се према свим неполитичким идентитетима својих грађана опходи непристрасно, у складу са начелом „бенигног занемаривања“. То значи да либерална држава не промовише, не вреднује и не рангира квалитете различитих концепција доброг живота које њени грађани следе у приватној сфери. Друга стратегија либералног третирања различитости испољава се кроз принцип толеранције. Овим принципом се настоји нагласити приврженост либералне државе слободи упражњавања разноликих животних стилова, све док они немају претензију да узурпирају неутралну јавну сферу. Принцип толеранције се појављује као проширена верзија првобитног принципа верске толеранције, којим је питање религијске припадности из јавне премештено у приватну сферу. Принцип недискриминације препознајемо као трећу стратегију либералног уважавања разноликости. Права недискриминације налажу да никоме не сме бити ограничен приступ јавној сфери због расне, верске или националне припадности. Премда овај принцип можемо означити као благо нарушавање непристрасности либералне државе, антидискриминационо законодавство, ипак, не излази из оквира либералне шеме добро уређеног поретка. Мото очева оснивача САД, *e pluribus unum*, одабран од стране Континенталног конгреса, понајбоље одсликава описану нормативну претензију либерализма кад је у питању однос према различитостима.

Чистој грађанској концепцији, коју смо у основним цртама изложили, примерен је државно-територијални, неетнички, појам нације. Међутим, од самог почетка процеса настајања модерне државе приметно је прожимање идеје о политичком јединству слободних и једнаких грађана са потребом културног јединства заједнице. На овом месту ћемо се за тренутак вратити Гиденсовој типологији формативних принципа модерне државе. Модерна држава, наглашава Гиденс, није само уговорна конструкција искључиво утемељена на принципу грађанства. Она је истовремено и форма супстантивне заједнице, обликована принципом национализма. Процедурални тип легитимности, ма колико био неопходан, ипак није довољан чинилац пуне интеграције једне политичке заједнице. Паралелно са процесом универзализације статуса кроз формулу грађанске једнакоправности одвија се исто тако важан процес обликовања заједничког моралног и политичког идентитета.¹⁵ И најутицајнија послератна теорија грађанства потврђује речено. Када Томас Х. Маршал (Thomas H. Marshall) говори о неопходности проширивања традиционалне концепције грађанства низом социјалних права, он ту првенствено мисли на неопходност интеграције радничке класе у главне токове британске националне културе, што би осигурало основу националног јединства и лојалности. Недостатак образовања и економских ресурса, упозорава Маршал, спречава припаднике радничке класе да уживају у делима сопствене националне културе – на пример, да се упознају са радовима Шекспира, Џона Дона и Дикенса, са Библијом краља Џејмса, Кромвелом, Славном револуцијом и крикетом.¹⁶ Да је културни национализам спојив са либерализмом, сматра и Кај Нилсен (Kai Nielsen). По његовом мишљењу, илузорно је говорити о чисто политичком, државно-правном поимању

¹⁵ Podunavac, Princip građanstva i poredak politike, 165.

¹⁶ Кимлика, Савремена политичка филозофија, 361.

нације. Сви национализми су, тврди Нилсен, културни, ове или оне врсте.¹⁷ Јаел Тамир (Yael Tamir), на трагу поменутог опажања, закључује да су „осим неких космополита и радикалних анархиста, данас већина либерала заправо либерални националисти“.¹⁸ Упоредна анализа уставних текстова конституционалних демократија потврђује нам да модерне државе на конституционалном нивоу представљају спој елемената државно-територијалног и етничко-културног поимања нације.¹⁹

И ова летимична анализа процеса изградње модерних држава довољна нам је да уочимо изузетно сложен и противречан однос између три формативна принципа модерне државе (грађанство, нација, суверенитет). Тај однос узајамне напетости бива додатно заоштрен у мултикултурним срединама. Тровековна историја модерне државности показује нам да ниједан од три модернизацијских процеса (уједначавање, хомогенизација, територијализација) који претходе овим принципима није био благонаклон према положају различитих мањинских заједница. Опште је место да мањине плаћају највећу цену у процесима изградње нације. Политичко укључивање постаје згодан изговор за културну асимилацију. Систем обавезног образовања, концепт народне армије, централизована администрација, јединствен систем пореза и мерних јединица представљају кључне установе модерне државе у процесу асимилације културних периферија.²⁰ Тај процес законито бива праћен тенденцијама маргинализовања мањинских група. Мултикултурализам се јавља као реакција на негативне учинке културне несензибилисаности модерне државе.

Основне поставке и струје политичке теорије мултикултурализма

Сажето, суштину нормативних претензија мултикултурног покрета могуће је изложити у одговору на питање које у уводу едиције *Мултикултурализам* поставља Ејми Гатман (Amy Gutmann). Питање гласи: „Да ли грађани различитих идентитета могу да буду представљени као једнаки ако јавне институције не признају њихове посебне идентитете, него само њихове опште интересе у оквиру грађанских и политичких слобода, примања, здравствене заштите и образовања?“²¹ Без обзира о којој верзији мултикултурализма је реч, одговор је исти: уколико желимо да говоримо о истинској равноправности свих чланова политичке заједнице, неопходно је јавно признање њихових партикуларних идентитета. Јасно је да је централна мета мултикултурне критике један од носећих стубова либералне државе, принцип раздвојености јавне и приватне сфере. Прокламована неутралност јавне сфере, по мултикултуралистима,

¹⁷ Kaj Nilsen, „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski,“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 252 (Beograd: Službeni list SRJ, 2002).

¹⁸ Јаел Тамир, *Либерални национализам* (Београд: Филип Вишњић, 2002), 225.

¹⁹ Тако, на пример, први члан Устава Републике Србије почиње речима: „Србија је држава српског народа и свих њених грађана...“

²⁰ Кимлика уочава да су све либералне државе, изузев Швајцарске, настојале да јединствену социјеталну културу прошире на целокупну територију. Види: Кимлика, *Савремена политичка филозофија*, 383.

²¹ Ejmi Gatman, prir., *Multikulturalizam* (Novi Sad: Centar za multikulturalnost, 2003), 16.

неправедна је из најмање два разлога. Прво, као што смо имали прилику да опазимо, непристрасност либералне државе је, по правилу, друго име за посредно протежирање културних образаца доминантне етничке заједнице. Одлуке о званичном језику, наставном програму, државним празницима, условима за пријем у држављанство су, без изузетака, доношене како би се већинска култура проширила на цело друштво.²² Уколико је неутралност јавне сфере већ нарушена у корист већинске културе, онда би, по мултикултуралистима, било поштено учинити је пропусном и за друге културне опције. Ирис Мерион Јанг додатно радикализује ову линију аргументације тврђом да се ту не ради само о непоштом односу према онима који су другачији. Лажно непристрасна сфера грађанске јавности извор је и бројних облика опресије и насиља. Главна је порука коју нам упућује Јанг јесте да концепт праведности стога не би требало искључиво сводити на питања дистрибуције. Основни задатак друштвене правде јесте укидање институционализованих односа доминације и угњетавања.²³

И док нам у првом коментару мултикултурализам саопштава да је либерална неутралност напросто мит (Кимлика), друга порука мултикултурног отклона од начела „бенигног занемаривања“ наглашава значај културно-идентитетског припадништва. Културни идентитети појединаца јесу релевантни за њихове политичке изборе, те, поред тога што је либерална непристрасност дискриминаторна, једнако је и штетна, будући да њихове партикуларне идентитете осуђује на приватност. Гаранција једнаких права и једнак приступ базичним друштвеним добрима нису од великог значаја без осећаја самопоштовања и вредности које нам јавно признање наше културне особености пружа. Отуда се јавна потврда нашег културног утемељења може посматрати као неопходан допринос нашем пуном самоостварењу. У зависности од тога да ли се на том путу мултикултурализам залаже само за реформску допуну постојећег либералног обрасца или за радикалну ревизију и напуштање либералних контура модерне државе, можемо издвојити две основне струје мултикултурног покрета, умерену и радикалну.

Умерена или мека мултикултурна опција настоји да неутралне принципе либералне државе уподоби и прилагоди културној разноликости савремених друштава. Либералне одбране мултикултурализма, стога, трагају за особитом врстом равнотеже између, с једне стране, очувања тековина либералног универзализма, његових базичних вредности и институционалних решења и, с друге стране, потребе за признањем посебних културно-идентитетских стремљења.

У овом раду послужићемо се либералним аргументима у корист мултикултурализма које развијају Вил Кимлика, Ејми Гатман и Јозеф Раз.

Култура, према овим ауторима, нема вредност по себи, нити посебан морални статус. У тој тврђи не постоји мимоилажење са ставовима „тврдох“ либерала, попут Чандрана Кукатаса (Chandran Kukathas). Оно што дели либералне теоретичаре у два табора јесте теза либералних мултикултуралиста по којој култура поседује инструменталну вредност која њеним следбеницима пружа „смислени хоризонт избора“. Линија извођења аргументације је једноставна:

²² Кимлика, *Савремена политичка филозофија*, 384.

²³ Iris Merion Young, *Pravednost i politika razlike* (Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2005), 23.

полазна приврженост либералној једнакости и индивидуалној аутономији брани се захтевом за поштовањем различитих културних обичајности и пракси. Кимлика своју либералну теорију мултикултурализма заснива на ставу да целовито остварење слободе индивидуалног избора зависи од уважавања културне припадности. Социјетална култура, коју Кимлика изједначава са појмовима нације и народа, представља контекст и оријентир индивидуалних избора њених чланова. Избор између различитих опција са којима се појединци у својим животима свакодневно сусрећу условљен је њиховим културним разумевањем. Разлог је очигледан. Све опције које представљају предмет нашег избора носе одређена културна значења. Способност прављења доброг избора између понуђених опција подразумева њихово исправно разумевање. У потпуности на линији Кимликине позиције, Гатман културни контекст убраја у примарна добра и универзалну потребу свих људи. Захтев за признањем културних посебности, тврди Гатман, спојив је са једном формом универзализма који културу уважава као један од основних интереса појединаца.²⁴ Слично резонује и Кимлика када говори о томе да се његова теоријска конструкција у потпуности уклапа у Ролсову концепцију примарних добара (самопоштовање, постојање шанси и приступ средствима живота). Како постојеће већинске културе унутар националних држава пружају контекст смисленог избора само припадницима доминантне етничке заједнице, мањинским групама треба гарантовати посебна права која ће њихов дефаворизовани положај унапредити. Могуће је разликовати две основне врсте групних права које би мањинске групе могле да захтевају. Прва врста обухвата „права унутрашњих ограничења“, чији је циљ да одређену групу заштите од дестабилизујућег утицаја унутрашњих неслагања и трвења која се могу јавити као резултат одбијања појединаца или чланова групе да се понашају према установљеним нормама и процедурама функционисања групе. Другу врсту чине „права спољашње заштите“, којима се група штити од штетних утицаја шире друштвене заједнице.

Посебно неугодан и мучан проблем за либералну концепцију мултикултурализма представљају нелибералне праксе неких мањинских заједница. Ту се првенствено наглашава упитан статус права унутрашњих ограничења. Наиме, упражњавање ове врсте групних права може, у неким ситуацијама, ограничити права и слободе појединаца, чланова група. Кимлика је мишљења да у већини случајева можемо утврдити да етнокултурне групе не теже таквом опхођењу према својим члановима. Ипак, уколико се утврди да су таква поступања присутна у некој групи, неопходно је најпре утврдити степен нарушавања индивидуалне слободе. Уколико се не ради о драстичним случајевима угрожавања основних људских права (ропство, тортура, геноцид), требало би приступити процесу „либерализовања“ путем спољне подршке либералним реформаторима унутар групе. Ејми Гатман је у погледу овога још изричита када тврди да није сваки аспект културне различитости вредан поштовања. Гледишта и праксе које флагрантно омаловажавају и угрожавају интересе других појединаца не садрже никакву аутентичну моралну позицију и вредност, те не заслужују било какво толерисање у ширем друштву.

Изложену конструкцију умереног мултикултурализма закључићемо важном напоменом коју нам излаже Јозеф Раз (Joseph Raz), још један

²⁴ Gatman, prii., *Multikulturalizam*, 17.

значајан представник овог правца либералне мисли. Раз нам поручује да је мултикултурализам остварив једино у условима постојања поља јавне политичке културе која одражава приврженост чланова политичке заједнице вредностима културног плурализма. Да би то било могуће, неопходно је да појединци припадају различитим културним групама, при чему је пожељно да се нека од тих чланстава преклапају.²⁵

Теоретичарима умереног мултикултурализма замерано је да су превише одлутали од главне струје либералног учења, али и то да се питањем признања културних посебности, заправо, нису у потпуности ни бавили. Присталице потоњег мишљења означавамо као поборнике радикалног или тврдог мултикултурализма. За њих, либерална одбрана мултикултурализма није ништа друго до још један параван, чија је намера да прикрије погубне последице либералног третирања мањинских група. Либерализам се посматра као једна од многобројних животних форми, што му не даје за право да сопствене културне аршине користи као параметар исправности и нормалности других културних опција. Полазећи од претпоставке хердеровског плурализма, по којој је разноликост главна карактеристика универзума, радикални мултикултуралисти до крајњих граница растежу тезу о императиву очувања посебних животних заједница. Сви ти разнолики облици културних заједница представљају израз међусобно несамерљивих вредности. Другим речима, културе се не могу свести на инструменталну улогу која, у крајњем случају, служи само као канал остварења индивидуалних преференци, како тврде умерени мултикултуралисти. Културе поседују независне унутрашње моралне статусе, несводиве на било какву индивидуалну раван и, из тог разлога, оне нису подложне било каквом међусобном рангирању. У намери да оспори либералну позицију која узима у разматрање искључиво однос појединаца и државе, Вернон ван Дајк (Vernon Van Dyke) наводи низ историјских примера који нам казују да су групе, такође, носиоци морално оправданих захтева.²⁶ То ће га навести на закључак да и културне групе, попут појединаца, имају аутономне моралне обзире. У основи оваквих становишта стоји теза о културном релативизму. Не постоје добре и лоше културе, цивилизовани и нецивилизовани обичаји и праксе. Могуће је говорити једино о постојању плурализма различитих културних стилова, који су добри по себи. Стога, изричит је Џон Греј (John Gray), нужно је прихватити став да су нелибералне културне концепције једнако вредне као и оне либералне. У својим крајњим амбицијама, овај максималистички мултикултурни модел, како га означава Семприни, пориче могућност постојања било какве заједничке сфере. С обзиром на то да разлике у културном идентитету производе и разлике у правно-политичкој експресiji тих идентитета, исправније је говорити о савезу различитих културно-политичких целина него о целини колективног простора.

²⁵ Jozeph Raz, „Multiculturalism,” *CSD Bulletin* III, no.3 (Summer 1996), наведено према: Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), 206.

²⁶ Ван Дајк инсистира на историјским примерима употребе права на самоопредељење. Види: Vernon Van Dajk, „*Pojedinac, država i etničke zajednice u političkoj teoriji*,” u: *Nacija, kultura i građanstvo* прir. Slobodan Divjak, 173-179.

Домети мултикултурализма

У уводу смо већ назначили да се данашње мултикултурне битке, барем кад је у питању подручје Западне Европе, преламају на питању праве мере опхођења према захтеву муслиманских имигрантских заједница за признањем културних особености њиховог начина живота. То сазнање ће нам послужити као пригодан оквир за закључна разматрања о границама мултикултурних замисли и решења.

Британско мултикултурно искуство пружа добар пример критичких пропитивања домета мултикултурализма. Велика Британија се од самог почетка налазила на челу покрета који је промовисао свеобухватну примену политика мултикултурализма. Током осамдесетих година, раме уз раме са пионирским мултикултурним иницијативама канадских и аустралијских политичара, британске владе воде активне мултикултурне кампање. Безвеликих расних немира, Велика Британија је успешно корачала путем мирне интеграције муслиманских имиграната. И поред тога, група младих муслимана из имигрантских породица, рођених и одгајаних у Великој Британији, одлучује да, поништавајући властите животе, у смрт одведе још педесет двоје људи. За разлику од терориста који су извршили самоубилачке нападе у САД, ови бомбаши су, по држављанству, месту рођења и живота, били Британци. Та чињеница је готово једнако била болна колико и жал за невиним жртвама. Зато не чуди што су лондонски терористички напади преокренули расположење британског јавног мњења кад је у питању подршка политици развоја културне аутентичности мањинских група. Одсуство починалаца напада сав гнев усмерава на, како се тврдило, њиховог идеолошког саучесника. У данима непосредно након терористичког пира, бити мултикултуралиста представљало је опасан позив.

Са сличним проблемима непривржености државама свог рођења једног дела, махом младе, муслиманске популације суочавају се и остале земље Западне Европе, на срећу без тако трагичних последица. Ипак, остаје горак укус неуспеле интеграције и питање да ли је мултикултурализам отишао предалеко.

У одговору на ово питање водићемо се саветом да је најбоља она критика која унапређује предмет својих критичких разматрања, а не она која га у потпуности укида. Стога се у наставку не бавимо дилемом да ли мултикултурализам треба напустити или не, већ питањем како га учинити бољим. Прихватајући тај, ни мало лаган, задатак, послужићемо се аргументима два врсна теоретичара политике идентитета, Амартје Сена (Amartya Sen) и Бику Парека (Bhikhu Parekh).

Своју књигу „Идентитет и насиље“ Сен започиње узнемирујућим речима: „идентитет може убити, и то неконтролисано“.²⁷ Идентитет, тврди Сен, може подједнако бити разлог нашег осећаја поноса и самопоуздања, као и подстрек насиљу и терору, понекад и са геноцидним размерама. Главно извориште злоћудних идентитетских аномалија налази се у нимало безазленој замци „једноструке везе“, у коју политике идентитета, па и мултикултурализам, олако упадају. Ради се о увреженој заблуди да појединци припадају, пре свега, само

²⁷ Amartya Sen, *Идентитет и насиље – илузија судбине* (Zagreb: Poslovni dnevnik – Mamedia, 2007), 21.

једном колективитету. Према овом схватању, свако поседује једну доминантну идентитетску приврженост и дужан је да је приоритетно следи, без обзира на чланства у неким другим групама. Најчувенији пример „једноструке везе“ јесте Хантингтонова теза о сукобу цивилизација. Религијска припадност је та која, према Хантингтону, одређује којој ћемо цивилизацији припадати, те ко ће нам бити савезници, а ко непријатељи. Ова поставка занемарује две фундаменталне чињенице. Као прво, све културе карактерише унутрашња хетерогеност, што је још уочљивије када културу дефинишемо у тако широким оквирима као што је појам цивилизације. Као друго, културе се међусобно прожимају и тако културни утицаји увелико надилазе хантингтоновске границе цивилизација. Игнорисање уплетености вишеструких припадништава, као и улоге мишљења и избора, крупне су обмане којима се поводи овакво, редукционистичко схватање идентитетске припадности. Иста особа, прва је порука коју нам Сен упућује, у сваком тренутку свог живота припада многобројним, међусобно више или мање комплементарним, групама са којима се идентификује. Друго важно место у Сеновој аргументацији говори нам да појединци, захваљујући снази свог разума, имају могућност избора између различитих идентитетских опција. Сваки друштвени контекст пред појединца ставља велики број потенцијално могућих и релевантних идентитета, које може проценити са становишта њихове прихватљивости и релативне важности.

Превид сличан Хантингтоновом праве присталице радикалне интерпретације мултикултурализма. Оно што они нуде пре би се, према Сену, могло назвати културним заробљеништвом него културном еманципацијом. Проблем не представља истина од које нико не бежи, по којој културни идентитети могу бити од изузетне важности за њихове следбенике. Спорно је приписивање култури суштинске и јединствене важности при одређивању наших живота и идентитета. Појединци у тако дефинисаним културама нису ништа друго до „имагинарни робови илузорне силе“.²⁸ Мултикултурализам, у свом правом значењу, остварив је једино уз пуно уважавање културне слободе која нам омогућава да, кад год нам се то учини неопходним, променимо приоритете својих избора. Сен, на овај начин, поставља претходни услов који свака мултикултурна опција мора да задовољи како би се сматрала истински мултикултурном. Тај услов је принцип слободе одлучивања. Она не сме да буде спутана било каквим аргументом о нужности очувања културне разноликости као вредности по себи. Још прецизније речено, вредност разноликости мора се процењивати у зависности од тога како је та разноликост постигнута и одржавана.²⁹ Уколико не постоји интеракција између различитих култура и њихових припадника који слободно размишљају и одлучују, онда је на снази „плурални монокултурализам“ који, додуше, признаје постојање разноврсности група унутар друштва, али пориче било какву помисао о разноврсности унутар група. Очување културе као циља по себи, по правилу, значи узети фаворизовану верзију њеног стања и инсистирати на очувању искључиво те верзије. Међутим, важан део саме културе, како нам саопштава Џереми Валдрон (Jeremy Waldron), представља и њена способност прилагођавања промењеним околностима.

²⁸ Ibid., 103.

²⁹ Ibid., 114.

Конзерваторском бригом за здравље актуелне културне верзије губимо оно што вероватно представља најважније обележје сваке културе, а то је њена „способност да ствара историју“.³⁰ Култура тако постаје „текст који се чита“.³¹ Мржња која је лондонске самоубице подстакла на терористички злочин створена је управо на претпоставкама такве квази-мултикултурне концепције.

Потенцијално нетолерантну природу групних идентитета уочава и Бику Парек. Поред пријатних осећања које припадност неком групном идентитету може побудити, групни идентитет носи и неке опасности. Највећу опасност представља тежња есенцијализацији групних идентитета, која свим члановима групе настоји да наметне исти осећај заједништва и припадности. Баш као што нису сви припадници групе слични у свим својим карактеристикама, тако је веома могућа и разлика у њиховом односу према властитом идентитету.³² Те различитости се од стране већинске унутаргрупне опције сматрају изразима искривљене свести и издајничких намера. Резултат је да „оно што почне као протест против тираније глацитељских норми на крају изнедри другу тиранију“.³³ Ову тенденцију Парек назива „парадоксом идентитета“. Дакле, не постоји урођена и предодређена „муслиманска суштина“ која је осуђена на непроменљивост у различитим друштвеним околностима. На темељу овог сазнања, Парек изводи закључак о неопходности својеврсног „моралног уговора“ између државе домаћина и старих или нових имиграната. Кључно питање тог споразума јесте како код придошлица створити осећај заједничке припадности и повезаности са остатком друштва? Заједничка припадност, одговара Парек, захтева „широк консензус око тога шта се очекује од сваке стране, те је једино остварива ако се свака страна придржава свог дела моралног завета“.³⁴ Као што имигранти не могу да се осећају пријатно у друштву које није спремно да им пружи добродошлицу, исто тако ни то друштво неће бити спремно да их прихвати уколико они не желе да му припадају. Из тог разлога, имигранти би требало да усвоје оне културне обичаје и праксе новог друштва које ће им бити од користи за живот у новој средини (на пример, учење језика, поштовање правила учтивости и барем елементарно познавање традиције и историје тог друштва). Те вештине ће им помоћи да буду део општег друштвеног живота и да испуњавају своје грађанске дужности. Укратко, у томе се огледа њихова приврженост држави домаћину. Друга уговорна страна такође се мора прилагодити новим околностима. Задатак државе је да се, пре свега законодавним мерама, бори против различитих облика дискриминације са којима се имигранти учестало сусрећу. Деловање државе домаћина не треба да се заустави на усвајању антидискриминационих закона. Материјални положај, услови запошљавања, школовања и становања, такође морају представљати предмет бриге и интересовања. Аргументом отклањања

³⁰ Džeremi Valdrón, „Kosmopolitiska alternativa,“ u *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 125.

³¹ Brajan Fej, „Da li nas naša kultura ili društvo čine onim što jesmo,“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak, 72.

³² Упореди: Kvame Entoni Apaja, „Identitet, autentičnost, opstanak: multikulturna društva i društvena reprodukcija,“ u: *Multikulturalizam*, prir. Ejmi Gatman, 123-134.

³³ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta* (Zagreb:Politička kultura, 2008), 34.

³⁴ Ibid., 78.

препрека равноправном и поштенем такмичењу, Парек брани читав низ мера афирмативне акције којима се унапређује положај досељеника. Осетљива мера узајамног уважавања биће показатељ зрелости обе стране.

Вратимо се, на крају, питању са којим смо и започели ово поглавље: Има ли мултикултурализам будућност?

Мултикултурализам, исправно уочава Кимлика, као и многи други феномени друштвене стварности, поседује своју прогресивну и конзервативну страну. Сведоци смо да се на идеју мултикултурализма све чешће позивају традиционалне елите које овим концептом бране затворена врата својих културних опција. Важно је приметити да се ту, пре свега, ради о манипулацији културом, а не о некаквом интересу за њено здравље. Мултикултурализам заснован на интеракцији различитих културних заједница и аутономији њихових припадника непријатељ је културног конзервативизма и фундаментализма. Схваћен на овај начин, мултикултурализам свакако завређује нашу пажњу и подршку.

Литература:

- Араја, Квме Ентони. „Идентитет, аутентичност, опстанак: мултикултурна друштва и друштвена репродукција.“ у: *Мултикултурализам*, прир. Ејми Гатман. Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003.
- Berrie, Brian. *Kultura i jednakost - egalitarna kritika multikulturalizma*. Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2006.
- Buruma, Ian. *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance*. New York – München: Atlantic Books – Carl Hanser Verlag, 2006.
- Valdron, Džeremi. „Kosmopolitska alternativa.“ у: *Nacija, kultura i građanstvo*, прир. Слободан Дивјак. Београд: Службени лист СРЈ, 2002.
- Van Dajk, Vernon. „Појединец, држава и етничке заједнице у политичкој теорији.“ у: *Nacija, kultura i građanstvo* прир. Слободан Дивјак, Београд: Службени лист СРЈ, 2002.
- Gatman, Eјmi, прир. *Multikulturalizam*. Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003.
- Giddens, Anthony. *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press, 1985.
- Glazer, Nathan. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997.
- Divјak, Слободан, прир. *Nacija, kultura i građanstvo*. Београд: Службени лист СРЈ, 2002.
- Јовановић, Миодраг А. *Колективна права у мултикултурним заједницама*. Београд: Службени гласник, 2004.
- Kymlicka, Will. “American multiculturalism in the international arena.” *Dissent* (fall 1998).
- Kymlicka, Will. “Introduction: An Emerging Consensus?.” *Ethical Theory and Moral Practice*, no. 1 (1998).
- Kimlika, Vil. *Multikulturno građanstvo*. Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2002.

- Кимлика, Вил. *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска политичка мисао, 2009.
- Nilsen, Kaj. „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Parekh, Bhikhu. *Nova politika identiteta*. Zagreb: Politička kultura, 2008.
- Podunavac, Milan. *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.
- Podunavac, Milan. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- Pfaf, William. “A monster of our own making.” *Observer*, August 21, 2005.
- Sen, Amartya. *Identitet i nasilje – iluzija sudbine*. Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia, 2007.
- Semprini, Andrea. *Multikulturalizam*. Beograd: Clio, 2004.
- Tamir, Jeal. *Liberalni nacionalizam*. Beograd: Filip Višnjić, 2002.
- Fej, Brajan. „Da li nas naša kultura ili društvo čine onim što jesmo.“ u: *Nacija, kultura i građanstvo*, prir. Slobodan Divjak. Beograd: Službeni list SRJ, 2002.
- Hantington, Semjuel. *Američki identitet*. Podgorica: CID, 2008.
- Werbner, Pnina. “Who sets the Terms of the Debate? (Heteropic Intellectuals and the Clash of Discourses).“ *Theory, Culture and Society* XVII, no. 1 (February 2000)
- Young, Iris Merion. *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesinski i Turk, 2005.

*Summary***Nikola Beljinac****Politics of Recognition of Particular Identities**

– Dialog of Multiculturalism and Liberal State –

Key words: *group identity, cultural diversity, multiculturalism, liberalism, politics of recognition*

The paper deals with the issue of the proper interplay between liberal values and cultural diversity. The focal question of this paper is to what extent the diversity should be politically, legally and culturally recognized. The author tried to argue that the model of „liberal multiculturalism“ is most preferable one for ethnoculturally divided societies. For these reason the liberal state should implement a series of multicultural policies in order to provide to all citizens enough resource for fair and effective participation in society.